

УДК 930:341.485 (497.15) "1941/1945"

МИЛОШ ХАМОВИЋ

О ПРОБЛЕМИМА ИСТОРИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ЗЛОЧИНА И УТВРЂИВАЊА БРОЈА ЖРТАВА

Научно расвјетљавање и истраживање геноцида у Југославији, а посебно у Босни и Херцеговини, гдје је био најизразитије испољен, представља изузетно деликатан и сложен проблем. На босанскохерцеговачком простору рат је трајао, могло би се рећи непрекидно, non-stop, јер је сваког дана негдје неко на неког пуцао. Све недаће које могу настати у рату захватиле су Босну и Херцеговину и испољиле се у најдрастичној форми. Њу ништа од ратних страхота није мимоишло, ни од чега није била поштеђена. Све што рат носи у својим мрачним дубинама избило је на површину и дошло до изражаја на простору Босне и Херцеговине. У ратној драми на њеном тлу пало је највише жртава, избјеглице су биле најбројније, а пљачкање и уништавање материјалних добара било је најизразитије. На узбурканој и запјенушаној босанскохерцеговачкој ратној сцени низали су се и испреплитали догађаји који су се драстично и погубно одразили на њено становништво. Посматрано у свјетским размјерама и оквирима, нигдје као у Босни и Херцеговини у току другог свјетског рата није било ни више жртава ни више пустошења у односу на релативно мали простор и број становника.

Поред удјела окупатора у злочинима у Босни и Херцеговини који су били посебно испољени за вријеме офанзивних војних акција на снаге НОП-а, уништење становништва и материјална разарања настала су, прије свега, као посљедица етничких и вјерских сукоба. Етничко-вјерски обрачуни одразили су се катастрофално на житеље Босне и Херцеговине, при чему је интензитет мржње достигао размјере које човјечији ум не може схватити ни историографија разјаснити.

Само и једино примјеном интердисциплинарног метода, уз акцентирање понирање у менталитет и психосоматска својства човјека и уз консултовање психопатологије, психологије, социологије, културологије и других сродних наука, историографија може да тражи пут до одговора на питање откуд такав набој међунационалне нетрепљивости и мржње. Па, и тада остаје питање да ли и тај пут може поуздано довести до правога одговора, али без примјене таквог метода тај одговор ће изостати.

У немоћи да интерпретирају генезу и дубину јаза међу народима и драстичне националне подјеле чије се посљедце повремено и циклично уништавајуће испољавају узимајући данак у жртвама и крви, неки историчари нокушавају да ту енигму одгонетну, или да се бар приближе њеном разрјешавању, и уз помоћ књижевности настале на тлу Босне и Херцеговине.¹

1 У *Травничкој хроници*, француски конзул, тражећи одговор на своје дилеме, размишља: "Како је могућно да се ова земља смири и среди и да прими бар онолико цивилизације колико њени најближи сусједи имају, кад је народ у њој подвојен као нигдје у Европи? Четири вере живе на овом уском, брдовитом и оскудном комадићу земље. Свака од њих је искључива и строго одвојена од осталих. Сви живе под једним небом и од исте земље, али свака од те четири

У покушају да се расвијетли поријекло и развој ирационалног, опаког национализма занимљива су разматрања о Босни и Херцеговини као "рубном простору" у односу на свјетске религије, о чему С. Банцовић пише: "Због своје специфичности Босна и Херцеговина постала је у реалности одржавања рата 1941. и даље поприште покушаја извођења безобзирних радњи које нису имале узора на овим просторима ни шире. Посматрано с аспекта свих цивилизацијских, религијских и културних целина, економско-социјалних система и друштвено-политичких оквира у Босни и Херцеговини из њихове дистинктивности и реализма егзистенцијалног додира, Босна и Херцеговина је историјски ретроспективно гледано била рубни периферни простор у којем је трајно носила присуство религиозног плурализма, богумилства, католичанства, православља, ислама, цивилизацијско-културног амалгама западног, источног, оријенталног, медитеранског и средњоевропског културног круга. У историјској генези она је била непрекидно на додирима, прожимањима и периферијалности у односу на религиозно-конфесионалне цјелине, државно-империјалистичке структуре, економско-правне системе, етноцентричке токове, националну хомогенизацију и слично. У том рубном простору састајали су се светови православља, ислама и католицизма чији су судари, вера, светске амбиције и интереси трајали вековима".²

На том периферном босанскохерцеговачком простору, гдје се испреплићу интереси ислама, православља и католичанства, што се одражава на међуетничке односе, или боље речено што ствара те односе, становништво живи под психолошким оптерећењем да је један народ другом исконски, актуелни, потенцијални и латентни непријатељ који му угрожава егзистенцију и опстапак. "Национализам као више мање биолошка примитивна ознака људске природе и као израз притајене хистерије"³, палази у фобији од другог народа, поред осталих компоненти, мотив и оправдање за свој настанак и опстанак. Истовремено, национализам (при чему се, логично, подразумева, његов ортодоксни вид) и сам ствара фобију и њом манипулише.

До међунационалних сукоба и потреса долази посебно у граничном појасу, на крајевима рубног простора, ако се тако може рећи. Босна и Херцеговина је рубни простор три свјетске религије, односно три етничке групе, до које оне допиру и гдје им континуитет престаје, гдје се кида. Престапак тог континуитета, његов прекид, најизразитији је на босанскохерцеговачким границама, дакле на ивицама тог рубног простора, што проузрокује изразитију националну нетрепљивост него на осталој босанскохерцеговачкој територији. У тим граничним зонама етничке групе се мијешају, улазе једна у другу и испреплићу живећи у миру док их вихор рата не узбурка када се сударају и запјене као таласи мора покренути вјетровима и дубинским подводним струјама. Тада је поготово изложена страдању и погрому етничка група која се на граничном појасу завршава и гаси, или је уклопљена преко граничне линије у етничку групу која на том простору настаје као мање-више хомогена и самим тим супериорнија и јача национална цјелина.

Тако је дошло до појачано и посебно испољеног геноцида над Србима у граничној зони Босне и Херцеговине и Хрватске у Босанској крајини, на Банији, Лици и Кордуну и доњем току Неретве, док Муслимани страдају у источној и југоисточној Босни и источној Херцеговини, па границама према Србији и Црној Гори, а тако је или слично и с Муслимапима у Санчаку. Четнички

групе има средиште свог духовног живота далеко, у туђем свету, у Риму, Москви, у Цариграду, Меки, Јерусалиму или сам бог зна где, само не онде где се рађа и умире. И свако од њих сматра да су њено добро и њена корист условљени штетом и назатком сваке од три остале вере, а да њихов напредак може бити само на њену штету. И свако од њих очекује спасење однекуда споља, и свака из противног правца". (Иво Андрић *Травничка хроника*, Београд 1981, 285-286).

2 С. Банцовић, *Демографска кретања становништва у Босни и Херцеговини...*, 75.

3 Исто, 156.

злочини према Хрватима, иако нису били истог интензитета као према Муслиманима, испољили су се у доњем току Неретве, у граничном подручју Хрватске и Босне и Херцеговине.

Као један од непогрешивих показатеља да су рубови, односно границе, гдје једна етничка група престаје а друга настаје, "врући терен" на којем се лако губи, односно тешко спасава глава, у томе је што најизразитији мрзители, инспиратори и идејни предводници међунационалног разрачунавања и истребљења живе и дјелују у мјестима удаљеним од граница, гдје су они и њихове породице безбједни. Они махом потичу из тих граничних зона, често и сами носе ожиљке и трауме које им је оставио живот док су боравили на тим просторима и у центрима свог национално политичким ангажовањем врше утицај и стварају атмосферу коју појачавају међунационалне антагонизме, нетрепљивост и мржњу као крајњи и доминантни исход.

Историографија се у првим послеријатним годинама, углавном, није бавила истраживањем злочина на тлу Југославије. То је, изузев злочина којег је начинио њемачки и италијански окупатор, тада била табу-тема, услед чега су злочини, настали као носљедица међунационалних обрачуна остали изван домашаја и третмана историографије. Тада су недостајали и сређени архивски фондови и историчари. Доцније, како су идеолошко-политичке стеге попуштале, тако су, уз истовремени развој архивистике и историјске науке, настајала и историографска дјела на ту тему. Историографија, односно наслови и садржаји њених дјела, донекле су били показатељи развоја и степена демократије у сфери писане ријечи.

Историографија је била оријентисана на изучавање НОП-а, што је било пропраћено стварањем мреже института, ангажовањем и усавршавањем научног кадра, издавачком политиком која је фаворизовала публикације из те области, као и обимном финансијском стимулацијом. Фаворизовањем НОП-а угрожен је и блокиран јединствен и комплексан приступ изучавања осталих збивања и процеса у току другог свјетског рата на тлу Југославије. Форсиран као главни чинилац и актер на југословенској ратној сцени, а не само као дио укупног и јединственог историјског процеса на једном простору и у једном времену, НОП и квислиншке творевине, или боље рећи снаге контрареволуције, нису имали исти третман у историографији. У центру њеног интересовања био је НОП, а остали историјски процеси и збивања били су на њеним маргинама. То је, у ствари, значило да је историографија истраживала НОП и у његовом контексту рат на простору Југославије, умјесто да је, према принципима историјске методологије, поступила обрнуто.

Као пропратна појава таквих тенденција и кретања у нослијатној југословенској историографији настају бројне публикације с тематиком из НОР-а, чији су аутори његови учесници. На тај начин, као нигдје у свијету, генерација која је водила рат преузима улогу оцјењивача и жирија сопственог дјела. Другим ријечима, учесници НОР-а постају сами себи историчари. Они "описују" себе и свог противника, односно своју и непријатељску страну у рату, при чему, ван сумње, ни једна ни друга не могу бити објективно третиране.

До изражаја долази менталитет скоројевића (*homo novus*) који се помогао власти, испољен у вишку препотенције припадника побједничке стране и мању културе и кодекса понашања и бонтона, који игноришу чињеницу да није исто учествовати у рату и писати о њему. Аутори тих публикација продирали су у издавачке куће, при чему им је упорност да објаве своје полуписмене рукописе компензирала недостатак обдарености, да не кажемо талента за писање. Могло би се рећи да су знали све методе, путеве, кривудава и заобилазне стазе који су водили до објављивања књиге, осим да је напишу. У томе им помогосмо и ми,⁴ историчари, стварајући шансе и просторе

4 Аутор ове студије, на примјер, рецензирао је публикацију: *Фочанска партизанска олимпијада*, мада је и сам њен наслов колико бомбастичан, толико и бесмислен.

лаицима да својим аматерским штивом утичу на депрофесионализацију историографије. Стављали смо своје парафе као рецензенти и уредници на рукописе без вриједности и парадирани на промоцијама тих књига. Историчари, књижевници и публицисти многим ауторима кориговали су и оплемењивали текстове, а на неким су, малтене, остављали без интервенције само њихово име и презиме.⁵ Те књиге налазиле су пут до књижарског излога, библиотеке и регала у становима, потискујући историографска дјела и угрожавајући им маркетинг својом експанзијом и хиперпродукцијом. Поплава "трупних монографија", мемоара нарцисоидних аутора и сличних публикација доводи до инфлације књиге, што се одразило на отупљивање и опадање интереса за читање. Радови који могу да послуже историчарима при истраживању НОР-а, садржани у овим публикацијама, нису довољан разлог за њихово настајање, а још мање могу да послуже као компензација за њихове недостатке. Ефемерност, односно кратак рок трајања актуелности ових публикација показује да је књига, ипак, несумњиви продукт човјекове духовности и да је обдареност аутора услов и гаранција њене вриједности.

Сувишно је наводити да се само по себи подразумева да се ове оцјене не односе на дјела учесника НОП-а која садрже неоспорне вриједности и без којих би наша сазнања о збивањима из тог периода била умањена. Као примјер таквих дјела може се сматрати писана ријеч Р. Чолаковића, Г. Николиша, А. Хума и њима сличних аутора који нам помажу у стицању што комплексније представе о драматичним збивањима на нашим просторима, као и у проницању у атмосферу тог времена.

Да стање политичко-идеолошког притиска на историографију оставља последице које трају и кад тај период мине, показују оновремене "иновације" изражене у тзв. "историји одоздо". Овај назив, бесмислен као и метод који означава, ваљда значи да у писању историје треба да учествује народ, да не кажемо "широке народне масе или база", што представља рецидив прошлог времена који би, када би узео маха, деградирао историографију њеном депрофесионализацијом. Тај термин "историје одоздо" помињу и примјењују В. Дедијер и А. Милетић, у књизи *Геноцид над Муслиманима*.⁶

Форсирањем тог метода, међутим, они га нису учинили популарним, него су, напротив, на очигледан и убједљив начин показали његову промашеност и неупотребљивост, угрожавајући његовом примјеном научне вриједности своје публикације. Простор су уступили и лаицима који искористише прилику и шансу да својим прилозима девалвирају књигу, која на извјестан начип представља ревију аматеризма. Упућивањем позива преко штампе онима који могу пружити податке о страдању Муслимана ризиковали су да добију неистините информације. Поред тога што се тим путем могу добити, дијелом истинити подаци, још више се могу добити лажни, с обзиром на наш менталитет и кризу етике која се у периоду националистичке еуфорије појачава (када је управо та акција вођена), што може ауторе више од истине удаљити, него да их приближи.

Мада је то један од начина да се дође до нових података о броју жртава, оновремене изјаве ваља подвргнути филтеру критике, јер су настале готово пола вијека након догађаја о коме саопштавају, када вријеме неумитно угрожава меморију. Провјера ових података неопходна је и усљед могућности да у њима промакне, ту и тамо, извршиоци геноцида, умјесто његове жетве, поготову у случајевима када податке о њима даје њихова породица или благодоклони комшија. Таквих примјера има и у списковима Државне и земаљских комисија за утврђивање злочина

5 О томе књижевник Меша Селимовић пише у роману *Круг* (Београд, 1984).

6 Владимир Дедијер, Антун Милетић, *Геноцид над Муслиманима 1941-1945*, Зборник докумената и свједочења, Сарајево, 1990 (даље: В. Дедијер, А. Милетић, *Геноцид над Муслиманима*).

окупатора и његових помагача, мада су сачињени непосредно последије ослобођења, уз дјеловање надлежних државних органа, када је, поред свјежег сјећања и страх од УДБ-е утицао на објективност давалаца изјава. И тада су у спискове, као жртве геноцида, промицали и четници и усташе, (као и припадници муслиманске милиције), ноготово они што су погинули у борби једних против других, или у рату против НОП-а, а број таквих није био занемарив. Додуше, публиковање ових спискова може да послужи за њихову провјеру, односно редуцирање и допуну регистрованих имена. Да те спискове, ипак, не би требало олако прилагати као дијелове књиге, тек тако како пристижу поштом, него да је у њиховој провјери била неопходна интервенција, показују бројна дуплирања имена жртава.⁷

Исти аутори у књизи *Протеривање Срба са огњишта 1941–1945*, Сведочанства, презентирају бројне изјаве Срба – избјеглице с територије НДХ и из других крајева Југославије.⁸ Мада су за сазнања о страдању и атмосфери која је пратила избјеглице њихове изјаве драгоцене, уколико прије што су у њима садржани и подаци који не постоје у архивској грађи, ипак су неопходни знатна резервисаност и опрез при њиховом кориштењу. Пошто су даваоци тих изјава, саопштаних у званичној форми у Комесаријату за избјеглице, били, могло би се рећи, огорчени и гњевни на НДХ и злу судбину и због саме чињенице што су без кривице морали да напусте завичај, они, објективно, нису могли бити објективни. Логична је претпоставка да они, или бар многи од њих, нису имали снаге да искључе пристрасност у исповиједању својих личних драма, због чега те њихове изјаве није могуће третирати као изворе првог реда. Због тога те изјаве нису финализиран производ за књигу, него материјал, односно тек сировина за настајак књиге. Презентирати читаоцу та свједочења избјеглица у њиховом аутентичном садржају значи искључити из њих дјелотворност и професионализам историчара, чиме се игнорише критика извора као један од битних методолошких принципа историографије. Да ни аутори не вјерују у безрезервну вјеродостојност тих изјава показује њихово упозорење у предговору да те записничке изјаве "треба критички користити и у компарацији са документима друге провенцијације", што историчари могу и морају, али остали читаоци немају такву прилику, нити је то њихова обавеза.

7 Довољно је само овлаш прећи погледом преко тих спискова па да се установе исте жртве уписане по два, па и три пута. Примјера ради, наводимо село Боровниће крај Фоче. Подаци за то село наведени су на два мјеста и то на с. 633–634 седам жртава, а на с. 871 осам. Међутим, на оба мјеста уписано је шест истих имена и то: Боровина Мурата Салко, Боровина Ибра Цафер, Боровина Ибра Ахмет, Боровина Алије (на с. 634 име оца наведено Ахмет, а ради се о истој особи) Мустафа, Боровина Јусуфа Мујо, Боровина Мурата Мушан. До дуплирања је дошло због тога што су за ово село презентирани подаци из пописа Земаљске комисије НР Босне и Херцеговине за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (с. 633–634) и накнадних података из Мјесне заједнице Устиколина (с. 781) из 1990. године. Такође, дошло је и до дуплирања имена за село Ђурево у фочанском крају (као и за бројна друга мјеста) гдје је 37 истих жртава евидентирано у два различита списка, на с. 677–678 и с. 855–856. Има примјера да је име једне те исте жртве наведено три пута, као за Авда Бачвића на с. 138, 684 и 745. Име му се налази у два списка жртава, а једном је евидентирано и у изјави очевица његовог страдања.

Аутори књиге, истина, наводе да има по имену и презимену, па и средњем слову лица која се појављују као убијена у различитим засеопцима, селима или граду, те је могуће да се ради о истим лицима". Међутим, не би било на одмет да је утврђено да ли је то само "могуће" или је заиста тако, чиме би аутори отклонили дилему, како сопствену, тако и код читалаца. Вриједило је уложити напор да се установе, односно означи у тексту (подвлачењем линије испод имена или на други начин) сва имена која се појављују више пута. Без те интервенције, на коју је била обавезна да укаже и рецензија, податак о укупном броју жртава који је наведен у том дијелу није вјеродостојан.

8 Владимир Дедијер, Антул Милетић, *Протеривање Срба са огњишта 1941–1945*, Сведочанства, Београд, 1989.

Досадашњи резултати на расвјетљавању злочина показују да историографија није јединственим методом и уједначеним интензитетом истраживала његово дејство, узроке и последице у односу на страну која га је починила. С више амбиција истражен је злочин окупатора пего бројних војних формација, односно покерта насталих на нашем тлу. Такође, унутар тих формација изостао је јединствен, а то значи објективан, приступ истраживања последица међународног и класног разрачунавања. Број жртава, обим уништених материјалних (и културних) добара и настанак избјеглиштва као најизразитије последице тог разрачунавања унутар нашег народа, остали су недовољно обрађени садржаји историографије, у сјени њене глорификације НОП-а. Било је под контролом и политичким ограничењем истраживање које је могло дати аргументацију и основ за спознају о садржајима и компонентама грађанског рата на тлу окупираних Југославије.

Жртве Јевреја настале као последица злочина који су према њима починили НДХ и окупатор (њемачки, мађарски и бугарски) у знатној мјери су истражене, уз велики број идентификованих имена.

Бројне публикације о НДХ и улози Ватикана на њену политику и односе према Србима, а поготово о Јасеновцу и другим концентрационим логорима, допријели су подбројнијем расвјетљавању усташког геноцида, што не значи да треба ставити тачку на даља истраживања. У том контексту, поступке и понашање муслиманске милиције према српском становништву у појединим крајевима и ситуацијама, као и према рањеницима након битке на Сутјесци, треба свестраније истражити. Злочини четника почели су комплексније да се обрађују тек прије неколико година, па ваља да се досад пропуштено надокнади новим истраживањем. Жртве које потичу од балиста на Косову и Метохији добровољачких одреда Д. Јотића у Србији, као и других квислинга, још увијек нису довољно истражене. Пошто у послеријатном периоду комплексније истраживање о броју жртава које су пале од стране НОП-а није било могуће, историографији остаје да ту празнину попуни. Поред осталог, ваља истраживати колики је број ликвидираних, као и начин извођења егзекуције, приликом вршења секташког терора над становништвом источне Херцеговине и Црне Горе. По свој прилици, имаће шта да се каже и о поступку и понашању НОП-а према заробљеним припадницима разбијених четничких јединица на Зеленој Гори у мају 1945, међу којима је био и знатан број мобилисаних, као и према припадницима оружаних снага и политичких и других избјеглица из НДХ и осталих крајева Југославије, у истом периоду, у граничној зони према Аустрији, због масовног ликвидирања без суђења и појединачног утврђивања кривице.

За оцјену и суд историје колико је која страна одговорна за злочин у Босни и Херцеговини и шире, у НДХ и окупираној Југославији, неопходна је свестрана анализа и понирање у цијели сплет узрока који су до њега довели, али прије и више од свега утврђивање броја жртава, или бар приближавање том броју. При томе, установљавање шта је чије од злочина, предуслов је и једини пут и начин да се актери у њему поставе на своје мјесто. Ма колико да је тешко ухватљива линија и нит које разлучују степен кривице подстрекивача и извршитеља злочина, трагање за његовом гезезом је неопходно. То, међутим, у крајњој оцјени не умањује одговорност оне стране која је директни извршитељ злочина. Иако је окупатор системом окупације и својим политичким мјерама, прије свега фаворизовањем једне на рачун друге етничке групе, створио услове за међународне сукобе, суштину кривице за злочине носе његови директни починиоци. Другим ријечима, створити услове за злочин и извршити злочин није исто. Овоме се, логично, може додати још и то да је услове за злочин стварао и сам извршилац.

Ове опаске и констатације биле би сувишне (јер оно што саопштавају требало би да се подразумева само по себи), да у нашој историографији нису присутне и такве интерпретације злочина, да не кажемо да су владајуће, које се не могу третирати као објективне, јер се окупатору приписује више него што је учинио, односно на њега се пребацује и одговорност за злодјела која

су извршили квислинзи. Истражујући микроскопски злочин окупатора, што је у складу с историјском методологијом, али остављајући, истовремено, на маргинама свог интересовања терор који је потицао од квислинга, односно домаћих војних формација, историографија је допринијела стварању привида и нереалне слике о починиоцима злочина на нашем простору у току другог свјетског рата. Према неким њеним тврдњама без аргументације, а поготово усљед уопштених и исфорсираних интерпретација о окупатору као главном виновнику злочина, које се не темеље на изворима, или што је још горе фактографија се погрешно употребљава у објашњењу геноцида⁹, ствара се разводњена слика о домаћим злочинцима.

Такође, презентирајући окупатора изразито црним бојама, на фресци о њему свјетлији тонови нису могли доћи у обзир, мада је у неким приликама и ситуацијама било и за то разлога. Тако је, поред осталог, изостало нијансирање њемачког и италијанског окупатора, иако интензитет њихових злочина на овим просторима није био исти. У интересу поткрепљивања ових тврдњи, наводимо само неке илустративне примјере и аргументе, а комплекснија расправа на ову тему усљедиће на неким другим страницама.

Срби и Јевреји пред терором усташа бјежали су на италијански окупациони простор.¹⁰ У септембру 1941, након реокупације друге италијанске зоне италијански окупатор упутио је позив српским избјеглицама (који је објављен и у београдској штампи) да се врате у завичај, гарантујући им безбједност живота и имовине. Тада је број избјеглица – повратника у Херцеговини био знатан.

Бројни су примјери који показују да су Срби с територије НДХ настојали, уз примјену разних метода, при чему су у неким ситуацијама кориштени и савезнички односи Италијана и четника, да обезбиједу за поједина мјеста, или чак и за мање територије, италијанску окупацију умјесто усташке власти. Тако су средином 1941. двије делегације Срба, једна из Книна а друга из Сплита, захтијевале у име 100.000 Срба Далмације и Лике да се прикључе Италији.¹¹ Међутим, у томе нису успјели, а Италијани им утолико изађоше у сусрет и за утјеху Србе из Плитвичких језера отпремише у заробљеништво. Тако су Срби "испословали" одлазак у заробљеништво да би се избавили од усташког терора. Ово је још један од бројних примјера с наших простора који нема узор у свјетској историји и који на својерестан начин говори о појму релативпог.

Нешто слично, да не кажемо исто, догодило се и Јеврејима из Босне и Херцеговине, претежно из Сарајева, који су се крајем 1941. и у току 1942. настанили у Мостару бјежећи испред усташа. Неспостојна због настојања усташа да их се и ту помогну, њихова јеврејска општина обратила се путем своја два представника (Давида Коена и Алберта Кабиља) Италијанском коњулату у Мостару тражећи, боље рећи молећи "да као посљедња милост буде спријечено њихово слање у Хрватску или Њемачку, већ да се напротив пошаљу у талијански логор."¹²

9 Неки аутори, на примјер, изучавајући геноцид НДХ у Јасеновцу, иако су сопственим истраживањем установили да су усташе починиле масован злочин, при чему им ама баш нико није помогао, агресивно нападају окупатора због тога. Тако су они, у ствари, своје фус-ноте окренули против себе, јер је њихова аргументација о злочину у раскораку с интерпретацијом о виновнику злочина, односно ово прво побија ово друго. Већ и сам политички програм усташког покрета, садржан у "начелима" подразумијевао је формирање концентрационих логора као неизбјежни садржај фашистичког система.

10 С. Милошевић, *н.д.* 117–118.

11 У 1941. години, у мјестима око Шибеника било је око 10.000, а у Сплиту и његовој околини 8.000 српских избјеглица. Живјели су безбједно под заштитом Италијана, а поред других видова помоћи окупатор их је константно помагао у исхрани (С. Милошевић, *н.д.* 118).

12 АВИ, Фонд НДХ, бр. рег. 35/5–2, к. 239, 11–Х1–1941, Заповједништу талијанске војничке посаде – Мостар.

Депортација Јевреја у логоре на "италијански начин" била је другачија у односу на НДХ и остале окупаторе, тачније, била је хуманија. О томе свједочи хотелски смјештај у објектима око Дубровника, као и режим под којим су Јевреји живјели у тој полуинтернацији, гдје су се у току дана слободно кретали. Услови и режим, истина, погоршали су се депортацијом на отоке (Раб и Паг), али је живот Јевреја у односу на Јасеновац и ту био неупоредиво лакши. Ваља признати, ма колико да је то стрчало од праксе у тим суровим ратним данима, да је италијански окупатор депортовао Јевреје у логоре у Далмацији да би их спасио од усташа. Да је мотив њихове депортације био хуман доказ је и то што су у логор отпремљени само Јевреји из друге окупационе зоне гдје су били угрожени од усташа, а не и из прве, у којој су били безбједни.¹³

У току рата четници су убили више Јевреја на територији НДХ него италијански окупатор, а ова констатација вјероватно важи и шире за Југославију. Четници су извршили 13 појединачних убистава Јевреја ради пљачке њихове имовине, а 12 су их убили у Бијељини, док су их Италијани ликвидирали само неколико као таоце.¹⁴

Уточиште код италијанског окупатора налазили су у невољи и Муслимани, бјежећи од четника. У новембру 1941, када су четници запосјели скоро цијелу источну Босну, велики број муслиманских избјеглица из Горажда и околних мјеста кренуо је ка Санцаку и Косову у италијанску окупациону зону. На почетку њиховог пута од Горажда ка Пљевљима италијанска војска их је штитила од четника и уступила је изнемоглим женама и дјецом мјесто у својим камионима.¹⁵

Злочин четника у Фочи над Муслиманима, извршени након продора у град 19. августа 1942, зауставиле су италијанске алпинистичке јединице својим доласком из Горажда 22. августа.¹⁶ У марту 1943. Муслимани су бјежали испред четника из села Потпећ, Драгочава и Викоча у Фочу код Италијана. Тако су код италијанског окупатора Муслимани налазили уточиште, спасавајући од четника главу и вјеру, јер су их тада покрштавали у селу Потпећ.¹⁷

Италијани су штитили и хрватско становништво од четничког терора. Након четничког напада на села у близини Равног (тада котар Љубиње), моторизована јединица од 50 војника стигла је из Сланог у село Орахов До и обезбиједила повратак избјеглица и безбједан живот.¹⁸

Интересантан је и рјечит извјештај о ситуацији у Вишеграду насталој након вијести да ће италијанска војска напустити град, којег је упутио 11. децембра 1942. управитељ котарске области опуномоћенику министра унутрашњих послова у Сарајеву, а у коме се наводи: "...Данас 11. просинца о.г. обавиештен је потписати од стране г. заповједника талијанских војних снага у Вишеграду да ће они напустити град и да ни једног њиховог војника неће бити у граду до католичког Божића. Већ сутра одлазе они који се налазе на лиевој страни Дрине... Са талијанима одлазе коначно и жидови који су се до сада у граду налазили.¹⁹ Са собом носе сав иметак. Потписати је покушао да код талијанских власти то спријечи, али није успио. На глас о одласку Талијана обузео је грађанство неки страх и то хрватски живаљ од одметника, а православни од усташа.

13 Ј. Романо, *н.д.*, 143.

14 Злочини фашистичких окупатора...72. Пљачка јеврејске имовине и припадности неких Јевреја НОП-у једини су мотиви за ова убиства, јер у четничком покрету није био присутан антисемитизам.

15 ХАД, Фонд ВЖД, к. 2, бр. 2, Записник састављен дана 6. ожујка 1942. у уреду Велике Жупе Дубрава у Дубровнику.

16 В. Дедијер, А. Милетић, *Геноцид над Муслиманима*, 193.

17 АВИ, Фонд НДХ, бр. рег. 32/5-3, к. 184, 8-III-1943, Записник о саслушању Хамида Манца.

18 АВИ, Фонд НДХ, бр. рег. 33/11, к. 102, 11-II-1943, Заповједништву оружничког крила - Врховном оружничком заповједништву.

19 Ради се о 110 вишеградских Јевреја.

Хрвати и муслимани и католици боје се да Вишеград доживи судбину Фоче и других градова одласком Талијана и упадом одметника, а православни да их поновно не почну убијати и одводити у сабирне логоре... Већ се чешће виђају четници без оружја у граду и у непосредној близини одбрамбене линије града очекујући промјене које могу настати сваке ноћи... Неки су грађани – православци већ позивани од четничких частника, да иду њима и да се наоружавају..."²⁰

Овај извјештај вјерно приказује стање у Вишеграду, а оцјене саопштене у њему важе и примјенљиве су и шире на босанскохерцеговачку ратну сцену. Срби, Муслимани, Хрвати и Јевреји, дакле житељи четири народа који су тада живјели у Вишеграду, страхују од одласка окупатора. Док је италијанска војска у граду, нема разлога за неспокој, зебњу и страх, јер су сви становници, без обзира на њихову етничку припадност, безбједни као и њихова имовина. Одласком окупатора становништво остаје без заштите, угрожено од домаћих војних формација, свеједно да ли од усташа или четника, јер како је у цитираном извјештају наведено "довољна је само једна пауза од једног сата па да настане покољ у граду".

Италијански окупатор вршио је увиђаје након неких злочина које су починили четници над Муслиманима и Хрватима и усташе над Србима. У ту сврху формиране су комисије, махом мјешовите, које су требале да установе конкретну одговорност за почињена злочина. Истина, те интервенције окупатора нису биле ефикасне, одосно више су биле формалне него дјелотворне, али и сама чињеница да су подузимане нешто значи.

Понекад су Италијани хапсили усташе и четнике због почињених злочина. Има индиција да су неколико усташа због тога стријељали у Херцеговини. Четнике су хапсили и разоружавали ради пљачке, а у Стоцу су, на примјер, Италијани заплијенили опљачкану имовину и раздјелили је избјеглицама. Они су омогућавали да се сахране жртве усташа и четника, а некад су тај посао и сами обављали вадећи лешеве из херцеговачких јама.

Њемачки окупатор осуђивао је злочине усташа над Србима (тачније, то су чиниле неке еминентне личности из војних и дипломатских кругова) помагао избјеглице у неким ситуацијама, омогућавао им прелаз преко Дрине у Србију, превозио их својим чамцима преко ријеке, додуше некад уз наплату услуга и био иницијатор пацификације Босне и Херцеговине крајем 1941. и почетком 1942. године. Не може се занемарити ни оставити по страни ни чињеница да је њемачки окупатор примио масу српских избјеглица (око 300.000) из НДХ и других крајева Југославије у Србију, која је у окупационој систему имала посебан третман као подручје Војног заповједника Србије. Мада ови потези њемачког окупатора блиједе у упоређењу с његовим злочинима почињеним над становништвом у Крагујевцу, Краљеву, Шапцу, у логорим на Сајмишту и Бањици, масакру рањеника на Сутјесци и томе слично, они ван сумње заслужују да се историографија позабави њима. О тој тамној страни окупатора историографија је дала своје оцјене (што не значи да неке не треба преиспитати стављајући их под критичку лупу нових истраживања), па је вријеме да и ови садржаји добију научни третман.

У нашој историографији однос окупатора према злочину, који је настао као резултат међунационалних сукоба, третиран је у изразито критичком тону. То је разумљиво, када се има у виду да је његова обавеза, коју налажу и одредбе Хашке конвенције, да одржава ред и поредак на окупираном простору на коме дјелује.

Из таквог става, посматрано на релацијама ратних збивања на простору Босне и Херцеговине и шире у НДХ, произилази осуда окупатора што није осујетио злочине, тачније што их није

²⁰ АВИ, Фонд НДХ, бр. рег. 4/1–58, к. 17, 22–XII–1942, Министарство унутрашњих послова – Министарству домобранства.

онемогући у неким ситуацијама гдје су за то, можда, постојали услови. Чак и више од тога, покретима војних јединица окупатор доприноси злочину, као што је било почетком децембра 1941. у Фочи, када су италијанске јединице напустиле град препуштајући га четницима који су извршили злочин над Муслиманима. Слично је било и у октобру 1942. у рејону Прозора и Дрежнице када су Италијани кренули на снаге НОП-а с четницима који искористише прилику за вршење злочина према хрватском и муслиманском становништву. Акцентирањем одговорности окупатора што се није више zaloжио да осујети, у ствари, наше злочине, на својерстан начин показује се да је основни проблем на босанскохерцеговачкој ратној сцени био у националним и вјерским (па и класним) разрачунавањима њених актера. До које смо мјере заострили међунационалне односе и до каквих су нас катастрофалних посљедица довели сукоби међу нашим народима, управо показује и то да је окупатор требао својим интервенцијама да нас смирује и штити једне од других.

Истраживањем узрока избјеглиштва употпуњује се и постаје јаснија слика о приликама, или боље рећи неприликама, на босанскохерцеговачком простору. Срби бјеже од усташа; Јевреји од усташа и Нијемаца, али су ови први главни извршиоци геноцида над њима. Мислимапи и Хрвати бјеже од четника; Хрвати, Муслимани и Срби, такође, бјеже испред снаге НОП-а у пропорцијама од већег ка мањем броју, које одговарају редосљеду у којем су наведени у овој реченици. Речено нешто слободнијим стилем, бјежали смо једни од других.

У обимној архивској грађи о избјеглицама у Босни и Херцеговини, до које је аутор успио да дође, не помиње се окупатор као узрочник избјеглиштва.²¹ Од ове констатације, истина, изузимају се Јевреји и збегови Срба и то само они који су настали услед офанзивних дејстава окупатора на снаге НОП-а у биткама на Козари, Неретви и Сутјесци. Па и то уз напомену да је велики збјег на Козари (у којем је било око 80.000 избјеглица)²² настао више из страха од усташа него од Нијемаца, што је показао и масакр који је извршен над тим становништвом, а поготово над дјецом.

На основу изложеног, одржива је тврдња да геноцид на босанскохерцеговачком простору и шире, у НДХ, почињен од стране усташа и четника далеко надмашује злочин окупатора. Такође, није ризикантна ни тврдња да су на простору Југославије бројније жртве настале од злочина домаћих наоружаних формација него од окупатора.

Подаци у неким историографским дјелима, међутим, дају другачију, односно нереалну и погрешну слику о виновницима, тачније о починитељима злочина. Тако, на примјер, у књизи В. Терзића: *Слом Краљевине Југославије 1941. године*, дословно је наведено: "Због општенародног устанка Талијани су за собом остављали праву пустош; они су лишили живота 437.956 лица".²³

21 Заправо, од неколико хиљада извора који се односе на избјеглице само у једном је наведено да је окупатор узрочник бјегања. У извјештају Заповједништва вода Пете оружанске пуковније, упућеном 10. октобра 1942. Заповједништва Пете оружанске пуковније, наведено је: "Дне 10. листопада 1942. године избјегло је неколико стотина пучанства са подручја котара Прозора у Бугојно, да би се склонили од четника и италијанских власти, од насиља, пљачке и да би заштитили своје животе" (АВИ, Фонд НДХ, бр. рег. 25/4-1, к. 147). Као што се види из садржаја, помињу се прво четници па Италијани, што значи да се ни овај једини документ не односи искључиво на окупаторе. Поред тога, констатација да пучанство (што се односи првенствено на Хрвате и дјелимично на Муслимане) бјежи од италијанских власти је погрешна. Истина је да су Италијани довели четнике у тај крај ради прочишћавања терена од партизанских јединица и пустили их да наступају испред својих снага, што они искористише да убијају и пљачкају Хрвате и Муслимане. Када су након дан, два Италијани стигли у Прозор осујетили су четнички терор.

22 С. Банцовић, *Демократска кретања становништва у Босни и Херцеговини...*, 160.

23 Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Београд, Љубљана, Титоград, 1982, 608.

Што рећи за ову цифру, сем да је у толикој мјери бесмислена и неодржива да не заслужује озбиљан третман, односно аргументовано побијање.²⁴ Аутор своју тврдњу не поткрепљује фус-нотом нити наводи како су, када и гдје настале те жртве. Остаје нам да нагађамо и да се питамо да ли се тај број односи на све жртве настале у италијанској окупационој зони (од 8. септембра 1943, односно до капитулације Италије), што би и тада значило приписивање злочина ономе ко га није извршио, уз напомену да би и код таквог третмана број убијених био предимензиониран. Приписујући Италијанима злодјела која нису извршили, аутор не помиње злочине четника (региструје само усташке), као да нису ни постојали.

Приписивање окупатору жртава које нису његове, односно пребацивање на њега одговорности и кривице за злочине домаћих извршилаца, настали су као последица политичких тенденција које су наметнуте нашој историографији. На тај начин пригушивана је аргументација и заташкавани су адути о елементима грађанског рата на југословенском простору. Има основа за претпоставку да су се приписивањем што већег броја жртава окупатору требали створити услови да се од поражених окупаторских земаља наплати ратна штета у што већем износу, при чему би се, мада је морбидно рећи, фактуре исоставиле на основу "броја лешева". Мађарска и Бугарска, као социјалистичке земље другачије су третиране, па су њихови злочини истраживани с мање амбиција и дуго су остали нерасвијетљен и они које су извршили.

У историографији је примијењен, у ствари, аутоматизам политичког резоновања и политичких тенденција, испољен и јасно видљив у називу државне и земаљских комисија "за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача". С обзиром на то шта је чије од жртава, тај назив комисије за утврђивање злочина представља "сљедоред", а не редосљед, јер "помагачи" починише већи геноцид него окупатор. По истом узору имају наслове неадекватне садржају бројна историографска дјела која истражују злочин. Примјера ради, наводимо наслов књиге: *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*.²⁵ Истина, њемачки, мађарски и бугарски окупатори уништавали су Јевреје, али су то далеко више чиниле усташе и, као што је наведено, Италијани су их спашавали од њиховог злочина. Историчари, чак и врхунски, преузели су и неке новокомпоноване језичке изразе и појмове из политичког рјечника и укључили их у науку. За илустрацију ове тврдње може да послужи израз "братоубилачки" рат. То је политичка кованица, антитермин, лингвистички неодржив у науци. Не могу се у једној ријечи спајати антиподна значења, јер "брато" и "убилачки" не могу опстати једно крај другог, односно једно друго потиру. Другим ријечима, браћа се не убијају.²⁶ Брат је термин који означава степен породичне, а не националне припадности, и то присне, а када брат убије брата, то је вијест дана за криминолошку рубрику у штампани.

24 Само илустрације ради наводимо тврдњу Богољуба Кочовића, (аутора књиге: *Жртве другог свјетског рата у Југославији*, Лондон, 1985), изречену у листу *Старт* у броју од 30. септембра 1989. године: "Више је Црногораца погинуло у сукобу четника и партизана него између њих и Талијана".

25 *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*, Београд 1952.

26 Ове опаске се односе на недопустиво терминолошко форсирање међунационалног, односно, међуетничког зближавања, при чему се употребљавају погрешне и празне ријечи. То, међутим, не значи да није било унутар једне нације примјера, додуше ријетких, да се међусобно убијају и чланови породица. Та појава била је испољенија код припадника НОП-а него код припадника других војних формација. До међусобног обрачунавања и ликвидације међу члаовима породице долазило је услед идеолошке и политичке заслијепљености појединца, а вјероватно још више ради каријеризма, јер је починитељу таквог злочина расла цијена, а с њом и шансе за остваривање амбиција.

Утврђивање броја жртава становништва Југославије у другом свјетском рату једна је од најизраженијих енигми која је била и остала неразмрсиви чвор и изазов за нашу историографију. Поред недостатка евиденције о жртвама, основни принцип криминологије да је проналазак леша непобитан доказ злочина код нас није примјењив. Гробнице наших жртава биле су ријеке (Дрина, Сава, Уна, Сана, Врбас, Неретва и друге) и јаме, а лешеве су спаљивани и ишчезавали и кроз димњак јасеновачког логора, што све скупа отежава и скоро да чини безнадежним трагање за њиховим стварним бројем. Било би логично да те отежавајуће околности утичу на историчаре који се баве истраживањем злочина на нашем тлу да буду крајње обазриви и опрезни у своме настојању да се што више приближе неухватљивом бројчаном податку о жртвама, уз знатну дозу критичности. Међутим, тај недостатак извора и аргументација, као основе за постизање комплекснијег расвјетљавања злочина, односно броја жртава, као да је за знатан број историчара постао умјесто хендикеп предност, јер пружа могућност манипулисања бројчаним подацима. То је нарочито дошло до изражаја при истраживању злочина у Јасеновцу,²⁷ једном од највећих стратишта и концентрационих логора у Европи у другом свјетском рату.

Према подацима наведеним у књизи В. Жерјавића да су "стандардне службене процјене најчешће исказиване око броја 700.000 убијених, одступања се крећу у распону од 40.000 до 1.4 милијуна жртава",²⁸ што значи да је од минималног до максималног броја разлика око 35 пута. Тако велике разлике о броју жртава до којих су дошли разни аутори збуњују, када се има у виду да су њихова истраживања, или боље рећи тврдње, поткрепљена фус-нотама, што би требало да значи да су аргументована. Па, ипак када се при истраживању једног научног проблема покаже толико шаренило резултата, намеће се претпоставка да смо ми историчари, логично не сви, жртве сопственог менталитета. Како другачије објаснити него да се не можемо растеретити наших националних оптерећења када, углавном, од националних припадности историчара, или бар од тога да ли живе у западном или источном дјелу земље, зависи да ли ће минимизирати или предимензионирати број јасеновачких жртава.

Истраживање јасеновачких жртава и проблеми који су с тим у вези настали само су најизразитији, али не и једини примјер пристрасних и тенденциозних тонова у нашој историографији. На помолу су исте, или сличне појаве које се одnose на истраживање броја муслиманских жртава. Пошто је истраживање злочина над Муслиманима било годинама занемарено, та чињеница по свој прилици није историчаре геноцида одредјелила на опрез, него је (логично, неким од њих) послужила као прилика за увеличавање, односно минимизирање броја жртава. На тој основи негације и предимензионарања броја муслиманских жртава почеле су чарке, које наговјештавају још један рат цифара.

Сви ти историчари који број жртава, било које националности, презентирају необјективно, умањујући га или увеличавајући до инфлације, угрожавајући сопствену позицију у својој брапши, на рејтинг листи, речено је језиком спорта.

27 "Попис жртава концентрационог логора Јасеновац не постоји, а највећи број докумената је уништен. Картотека логораша је два пута спаљивана (почетком 1943. и априла 1945.). Зато још није утврђен тачан број страдалих. Но, мора се рећи чак и да није картотека у два наврата уништана, на основу ње би било тешко доћи до истине јер су усташе често одмах ликвидирале групу придонелих логораша, не уводећи их у картотеку" (В. Дедијер, А. Милетић, *Геноцид над Муслиманима*, 539)

28 Владимир Жерјавић, *Губици становништва Југославије у другом свјетском рату*, Загреб, 1989, 10.

Историчари немају право на национализам, још мање на шовинизам, па чак ни на патриотизам и родољубље. Подразумијева се да и историчари, као и други људи, имају своје интима којима не могу владати и заповиједати, али када узму перо у руку једино што може и смије да их опседа је истинољубље. Свака друга љубав, да не кажемо страст, према свом национу, у опасној је конкуренцији с историчарем – истинољупцем. Историчар оптерећен национализмом у искушењу је да буде двосмјерно тенденциозан и пристрасан: у односу на своју и другу нацију.

Овеби опаске, вјероватно, биле сувишне, па и чудне, на примјер у Швајцарској, али ми нисмо из Берна. Потребу за њима намеће нам наш југо-имиц, ако се тако може рећи, према коме ни историчари (опет уз напомену: не сви), иако мериторни за оцјене и суд историје о збивањима у прошлости, не могу да се емапципују и уздигну изнад националистичких онтерећења.

Ове појаве у нашој историографији отушћују њену снагу у сузбијању дилетантизма. Наши промашаји и падови у струци избијају историографији њен професионализам као контра – адут аматеризму.

Занраво, ради се о два проблема: један је у томе како амортизовати притисак аматеризма на област коју изучава историографија, а други како унутар историографије постићи што виши ниво професионализма.

Историчари се само високим професионалним квалитетом, показујући својим дјелима како се истражује прошлост, могу супротставити дилетантима. То је начин да се упоређивањем и валоризацијом историографског стваралаштва и аматерског штива успостави гранична линија између знања и незнања. Друго је питање може ли и у којој мјери и то обесхрабрити (што је, онет, проблем, менталитета) дилетанте у њиховим покушајима да упадају у област коју не познају, прекраћујући доколициу и пензионерске дане у недостатку хобија или у вријеме забране риболова.

Студије о жртвама рата и губицима становништва у Југославији Б. Кочовића и В. Жерјавића разматрају тај проблем првенствено са становишта демографије, при чему се на бази статистичких података и процјена настојали да дођу до бројчаних показатеља. Мада је вриједност и значај ових студија неоспорна, математички приступ истраживања злочина, односно жртава рата, не може надомјестити улогу историографије која истражују конкретне податке и њихову узрочност. Њихови резултати истраживања губитка становништва у збирном износу на тлу Југославије поузданији су него подаци који се односе на етничке групе. Ти глобални подаци приближни су код оба аутора, мада их је један истраживао у иностранству,²⁹ а други у Југославији, што њихову вриједност чини већом. Међутим, подаци који се односе на број жртава појединих народа, као и проценти које презентирају на основу својих истраживања, не могу се прихватити безрезервно као поуздани. Користећи демографске методе упоређивањем броја становника појединих народа у предратном и посљератном периоду наишли су на проблем изјашњавања Муслимана приликом пописа. У првом посљератном попису (1948) и другом (1951), пошто Муслимани тада нису имали третман нације, знатан број се изјаснио као Срби и, дјелимично, као Хрвати (уз дио неопредјељених), што је проузроковало поремећај који се негативно одразио на стицање праве слике и реалне представе о страдању појединих народа.

Истраживање злочина, како у Босни и Херцеговини, тако и шире, у окупираној Југославији и даље остаје једна од примарних обавеза историографије. На њеном путу до истине ваља јој

29 Богољуб Кочовић је избјегао из Сарајева 1941. у Београд, одакле се 1943. пребацио у Француску. Послије ослобођења остао је у емиграцији гдје је написао ову књигу.

разлучити научне од квазинаучних резултата и снагом своје аргументације и спознаје парализати политизирање и манипулисање жртвама. Тиме ће историографија рехабилитовати и саму себе, јер и она сноси дио одговорности у истраживању и интерпретацији злочина. Да би се продубило истраживање геноцида и постигао помак у сазнању о њему неопходно је интердисциплинарно прожимање историографије и демографије, као и виктимологије,³⁰ младе, скоро настале науке о жртвама, чији се резултати тек очекују.

Милош Хамовић

ON THE PROBLEMS OF HISTORIOGRAPHIC RESEARCH AND THE INTERPRETATION OF CRIME AND ESTABLISHMENT OF THE NUMBER OF VICTIMS

Summary

The research and scientific illumination of genocide during the 1941–1945 War in Yugoslavia, and in particular in Bosnia and Herzegovina where it had been the most pronounced, represents an extremely delicate and complex problem, which has not been seen from all the sides and in its complexity by our historiography in the past fifty years. By having favored the National Liberation Movement (NLM) the unique and complex approach to the study of other events and processes in the course of World War II on the Yugoslav soil was neglected and blocked. Those events were left on the margin of historiographic interests which had a negative aftermath upon an objective understanding of causes and consequences of genocide. The genocide research was especially suppressed in the first postwar years, although it did not change significantly in the latter decades. The political and ideological pressure on historiography was unfavorable for the objective and singular approach to the phenomenon of genocide, and the establishment of its executors and the number of victims.

Although the occupying forces had been drastically involved in the crimes in Bosnia and Herezgovina, in particular during their offensive military actions against the NLM forces, killing of population and the destruction of material goods resulted, above all, from the ethnic and religious clashes. The results up to our time on the crimes' clarification show that the historiography did not examine with the same intensity their causes, actions and repercussions in relation to the side which had committed them. The crimes of the occupying forces were researched more thoroughly and with more ambitions than the crimes by the number of military formations, or movements, originating on our soil. The objective approach was also missing when the internal structure of these formations was concerned, as well as in the scrutiny of clashes among the various nations and classes. In this way the number of victims, the amount of destroyed material and cultural edifices, the number of people in exile were not properly examined due to political control and restrictions over the scope of research that could provide more information about the elements and components of the Civil War on the Yugoslav soil.

30 Виктимологија је основана као нова наука после другог свјетског рата, а бави се изучавањем страдања људи у рату и миру. Основано је свјетско (1979) и Југословенско (1988) виктимолошко друштво. У Дубровнику, у интеруниверзитетском центру (у саставу Загребачког свеучилишта) сваке године, у мају, одржава се међународни симпозиј виктимолога.